

ANEKS 11

Szlachta – Kto zacz ? XIII – XV w.

Czymże tak naprawdę był ten stan, na którym tak wszystkim zależało, a i dziś nobilitacje choć nieraz nieprawne mają także miejsce?

Skąd się więc wzięła i kim była szlachta wśród, której byli też członkowie o niewielkim potencjale materialnym ?

Szlachta jak podają źródła naukowe, - „stan społeczny w społeczeństwach feudalnych Europy wywodzący się z rycerstwa, obdarzony dziedzicznym prawem własności ziemi oraz innymi prawami i przywilejami nadawanymi przez władców za spełnianie obowiązku służby wojskowej, mający do XIX wieku przewagę polityczną i gospodarczą nad innymi stanami społecznymi; w Polsce wyodrębniony w wiekach XIV – XV”.¹

W Polsce w wieku XIII dwie różne warstwy – stare możnowładztwo, sięgające swymi początkami powstania państwa polskiego, oraz górna warstwa wojów – zaczęły formować się w jednolity stan rycerski, zwany szlachtą. Stąd pochodzące z łaciny pojęcie „comes”, (po polsku: żupan, w skrócie pan) jako tytuł możnych.

Rozpowszechnienie obyczaju rycerskiego: pasowanie, kodeks honorowy ułatwiło połączenie się w jeden stan obydwu warstw feudalnych.

Jednym z elementów, który przyczynił się do scementowania obu stanów w jeden był herb (łac: clenodium) przejęty za pośrednictwem czeskim z niemieckiego słowa (Erbe) oznaczającego dziedzictwo.

Ten rodowy charakter organizacji szlachty polskiej określano terminem (nobilitas). Słowo szlachta pochodzi (przez czeskie: klechta) z niemieckiego rzeczownika (Geschlecht) oznaczającego ród.

Przynależność do szlachty była więc uzależniona od przynależności do konkretnego rodu. Konkretny ród – to konkretny herb.

Dzielnicą najpotężniejszych rodów magnackich była Małopolska, w Wielkopolsce natomiast przeważała szlachta średnia a na ziemiach wschodnich mieszkało rycerstwo.

Za zamknięcie tworzenia się stanu szlacheckiego uznać trzeba zasadę statutów kazimierzowskich², że szlachcicem można tylko zostać przez urodzenie w rodzinie szlacheckiej. Pierwszy, Władysław Jagiełło posłużył się nobilitacją jako narzędziem, umożliwiającym awans osobie niższego stanu na szlachcica.

Zamykanie się stanów w Polsce w wiekach średnich miało różne znaczenie dla poszczególnych grup społecznych. Zamykał się przede wszystkim, w przenośni i dosłownie, stan szlachecki broniąc dostępu w swe szeregi elementom obcym – pretendującym do stanu rycerskiego bogatym chłopom czy bogacącym się mieszczanom.

Nim jednak stworzone zostały bariery, w miarę skutecznie, (choć nigdy szczelnie) broniące odrębności stanu szlacheckiego, powiększał on się gwałtownie wchłaniając liczne rzesze dawnych drobnych włodyków³, przynależnych do określonego rodu heraldycznego.

Ukonstytuowanie się stanu szlacheckiego spowodowało utworzenie się środowiska zmierzającego do jego ujednoczenia.

Magnaci wskazywali wzorce zachowania, pogłębiała się świadomość stanowa sprzyjająca tworzeniu się świadomości narodowej. Rola rodziny umocniła się jeszcze bardziej przez upowszechnienie ślubów kościelnych przepisów prawa kanonicznego (zapowiedzi). Małżeństwa zawierano wcześniej i o związkach decydowały względy majątkowe. W obawie przed rozpadem dóbr rodowych ograniczono prawo kobiet do dziedziczenia nieruchomości.

¹ Słownik języka polskiego PWN, Warszawa 2005.

² Statuty Kazimierza Wielkiego (wiślicko-piotrkowskie), podstawowy zbiór prawa, głównie sądowego z poł. XV w.

³ Włodycy – w Polsce XIV w., rycerze osiadli na własnej ziemi, zanikli w XV w. wchodząc w skład szlachty lub przenosząc się do miast, Mała Encyklopedia Powszechna PWN, Wa-wa 1970, str.1147

Stulecia XIV, a w szczególności XV przyniosły ostateczne wybicie się stanu szlacheckiego do roli hegemonia w państwie kosztem innych stanów i króla. Dokonująca się integracja stanu szlacheckiego doprowadziła w XVI wieku do ukształtowania się epoki nazwanej, w historiografii polskiej, „okresem demokracji szlacheckiej”. Duże znaczenie w konsolidowaniu się stanu szlacheckiego miały nadawane tej grupie przywileje ziemskie. Dzieje przywilejów szlacheckich stanowią zewnętrzny obraz przemian w ustroju państwa polskiego, od w miarę scentralizowanej dziedzicznej monarchii Kazimierza Wielkiego do zdominowanego przez szlachtę państwa z władcą elekcyjnym.

Znaczną część stanu szlacheckiego niestety stanowiła szlachta niezamożna, wywodząca się przeważnie z drobnych posiadaczy ziemskich (włódyków), których jeszcze małopolska redakcja statutów Kazimierzowskich próbowała wyłączyć w osobną, niższą kategorię rycerstwa. Szeregi drobnej szlachty powiększały się też wskutek nadmiernego rozrodzenia rodzin drobnoszlacheckich. Również zbyt małe nadania ziemi były powodem pauperyzacji potomków dawnych właścicieli, którzy pozostawali na stałe dzielonych – coraz mniejszych – gospodarstwach.

Również tworzenie się szerokich rzesz drobnej szlachty mające miejsce w wiekach średnich poprzez uszlachcanie kmieci przez książąt za okazywane męstwo w boju, bardzo często stosowane również przez królów polskich a nie poparte stosownymi nadaniami własności ziemskiej stanowiło o powstaniu wśród stanu szlacheckiego najliczniejszej aczkolwiek dość ubogiej grupy w tej warstwie społecznej.

Znakomitym przykładem co do zasobności dużej części polskiej szlachty w XVI i XVII wieku jest opis zawarty we wstępie do herbarza Kapicy Milewskiego napisanym przez Zygmunta Glogera, który tu zacytuje: „Znanem jest także w historii, jak na elekcyę podczas bezkrólewia po Zygmuncie Auguście przybyło na Wolę 10.000 mazowieckiej drobnej szlachty. Współczesny historyk świadczy, że wielu przybyło boso, lubo wszyscy zbrojni. Panowie żywili te tłumy, które mimo niedostatku rozejść się nie chciały...”

I dalej „Całe rzesze tej drobnej szlachty były podziwem dla cudzoziemców, a nade wszystko równość najuboższego szlachcica z magnatem, bo jak mówi przysłowie: Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie. Za granicą wówczas tego nie znano. Bauplan (pisząc za króla Władysława IV) powiada, że są w Polsce tak ubodzy ze szlachty, iż za ledwie po kilka zagonów posiadają, sami je uprawiają i nie wstydzą się bynajmniej służyć u możniejszych.... Dalej powiada, że ponieważ najuboższy szlachcic równie wysoko trzyma o sobie jak najbogatszy, i wie że z zasługą i nauką może być senatorem a nawet królem,...”⁴

Początków w ubożeniu średniozamożnej szlachty przez podział majątków należy szukać w XV wieku, kiedy to „Statut warecki z 1423 roku”⁵, zezwolił kobietom dziedziczyć dobra ziemskie przy braku męskich potomków. Doprowadzało to do wielokrotnych działów dóbr ziemskich przy ponownie zawieranych związkach małżeńskich po śmierci rodzica.

Prawo opieki nad małoletnimi po śmierci ojca mieli stryjowie i przejmowali przynależne dzieciom majątki. Krewni po mieczu mieli prawo tak zwanego „retraktu” w stosunku do dziedziczonego majątku, a krewni po kądzieli mogli jedynie majątek wykupić, jeżeli po zmarłym zostały tylko córki.

Magnateria natomiast by zabezpieczyć się przed rozdrobieniem majątków posługiwała się tak zwanym wyłączeniem trzonu dóbr rodowych spod obowiązującego prawa dziedziczenia. Tworzono w ten sposób „ordynacje” pozostające w rękach głowy rodu i dziedziczone po mieczu. Stanowiło to wyłom w zasadzie szlacheckiej równości, i stąd bardzo niepopularne były ordynacje wśród szlachty.

⁴ Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego), Kraków 1870, na stronach VI - VIII.

⁵ Statut warecki z 1423 roku, rozwijał i modyfikował prawo ziemskie.

Aby zarządzać kluczami dóbr, bogaty szlachcic, magnat czy starosta (capitaneus) tworzył aparat administracyjny (istniały stanowiska takie jak: podstarości, namiestnik, dwornik, włodarz, zarządca czy ekonom), który wzrastał proporcjonalnie do rozmiarów majątku. Większość stanowisk obsadzana była przez szlachtę, gdyż jeszcze w XVII wieku nadzór folwarczny stwarzał dogodne możliwości zysku i zdobycia pozycji społecznej.⁶

Status szlachty polskiej w wiekach XVI – XVIII.

„...Najważniejszym procesem społecznym w odniesieniu do szlachty, (do której w średniowieczu należało również drobne rycerstwo słuźebne i tzw. allodialni, pełni, właściciele ziemi niezależnie od tego, czy posiadali poddanych) były dokonujące się już w XV w zmiany w obrębie tego stanu. Doprowadziły one do wykształcenia się silnej gospodarczo (w związku z rozwojem folwarku) i świadomej swych celów średniej szlachty, którą można by nazwać nową szlachtą była ona polskim odpowiednikiem angielskiej gentry, francuskiej noblesse de robe czy rosyjskich dworian.

Do grupy średniej szlachty weszli ci, którzy potrafili stworzyć sobie odpowiednie podstawy ekonomiczne na wsi. Dziedzictwem, bowiem średniowiecza było - jako następstwo rozradzania się szlachty - znaczne rozdrobnienie majątków szlacheckich, doprowadzające do nader częstego występowania wsi cząstkowych tzn. wsi, którymi, władało kilku szlachciców oraz tzw. wsi drobnoszlacheckich, o większej jeszcze liczbie właścicieli. Taki drobny szlachcic posiadał nieraz mniej ziemi aniżeli kmieć (poniżej 1 łana).⁷

Na gruncie rozwijającej się gospodarki rynkowej i koniunktury zagranicznej, gdy z posiadaniem ziemi bezpośrednio łączyła się - w rozmiarach nigdy przedtem nie, spotykanych - możliwość uczestniczenia w tej gospodarce i koniunkturze, a tym samym utrzymania społecznego statusu szlachcica, nastąpiły dramatyczne (charakterystyczne i dla wieków późniejszych) procesy koncentracji własności szlacheckiej. Ominęły one jedynie te regiony (jak przede wszystkim północno - wschodnie Mazowsze), gdzie już w średniowieczu skupisko drobnej szlachty było znaczne, a zarazem gdzie wpływy gospodarki rynkowej były słabsze.

Drobna szlachta mazowiecka to rozrodzeni potomkowie uzależnionych tylko od księcia wolnych, świadczących służbę wojskową, osadników (potrzebnych na narażonym na najazdy pruskie, jaćwieskie, litewskie i ruskie terenie).

Z Mazowsza drobna szlachta przesuwiała się (od XIV w. i nadal w XVI w.) w kierunku zarówno Podlasia i Mazur pruskich (a od czasów unii Lubelskiej także w kierunku Litwy), jak i - poprzez Sandomierskie i Lubelskie - na tereny Ukrainy. W tych samych kierunkach (a także Warmii) przesuwowało się również osadnictwo chłopskie. Wyspy drobnej szlachty na innym terenie (np. we wschodniej Wielkopolsce) były rezultatem działania różnorodnych warunków lokalnych. Drobna szlachta była warstwą silnie zamkniętą. Trudno było z niej przedostać się wyżej, lecz równocześnie podkreślała ona pilnie swą odrębność od chłopów.

Procesy koncentracji przejawiały się przez ruch jaki dokonywał się między szlachtą cząstkową, jednowioskową i wielowioskową. Najłatwiej (głównie drogą wykupienia ziemi) i skutecznie eliminowano szlachtę cząstkową.

W obrębie szlachty jedno - i wielowioskowej dokonywały się stałe procesy wzrostu i upadku znaczenia rodzin. Do czasu silniejszego zamykania się warstwy magnatów również ta warstwa uczestniczyła w stałych przegrupowaniach majątkowych (a zatem i politycznych).

Do czasu I rozbioru Polski większość majątków przeszła z rąk szlachty w ręce magnatów. Po rozbiorze zwiększyła się rola szlachty jako dzierżawców wsi magnackich. Umożliwiała szlachcicom utrzymanie pozycji posesjonata (korzystania z cudzej własności jak ze swojej własnej). Nierzadka, więc była sytuacja, gdy przymuszony koniecznością odsprzedawał swój folwark, aby zaraz wziąć go w dzierżawę.

Wyругowani z ziemi przedstawiciele szlachty przechodzili w dużym stopniu do miast bądź utrzymując swój szlachecki „klejnot” (i tworząc tzw. szlachtę gołotę), bądź też przenikając do stanu mieszczańskiego (jak to było często np. w Wielkopolsce). Nierzadkie były przypadki

⁶ Str. 1i 2, oprac. na podst., K.A. Dławichowski, Elementarz ..., www.colorpilot.com.

⁷ Hist. miara powierzchni gruntu o różnej wielkości. np. łan staropolski był równy 126 morgom tj. 70,56 ha.

małżeństw między przedstawicielami drobnej szlachty a osobami ze stanu mieszczańskiego a nawet chłopskiego.

Struktura majątkowa szlachty (pomijając szlachtę drobną) wykazywała znaczne zróżnicowanie terytorialne. Skrajnymi przypadkami są z jednej strony Wielkopolska, gdzie ogromną przewagę stanowiła szlachta jednowioskowa i gdzie w XVI w. przeciętna fortuna zasługująca na miano magnackiej liczyła zaledwie około 20 wsi (a w pierwszej połowie XVII w. - 50 - 60 wsi), a z drugiej strony tereny województw południowo - wschodnich, gdzie powstały prawdziwe „państwa” magnackie, liczące setki wsi, znane z terenów etnicznych Polski tylko w odniesieniu do duchowieństwa (np. arcybiskupa gnieźnieńskiego czy biskupa poznańskiego) ...⁸

Szlachta polska w wiekach od XVI do XVIII, jak już wcześniej pisałem, była bardzo zróżnicowana pod względem zamożności i mimo głoszenia zasady o równości całego stanu szlacheckiego była różnie określana w dawnej Polsce.

Nazywana była potocznie w zależności od przymiotów ją charakteryzujących i mamy takie określenia jak:

szlachta karmazynowa – „szlachta ze starożytnego rodu, której przysługiwało noszenie karmazynowego żupana”;

szlachta rodowa, herbowa – „szlachta wyróżniająca się dziedzicznymi tytułami, najwyższa uprzywilejowana warstwa posiadaczy, stanowiąca klasę panującą, możnowładztwo”;

szlachta zaściankowa – drobna szlachta mieszkająca w zaścianku⁹, która (w przeciwieństwie do bogatej szlachty) sama uprawiała swoją ziemię”;

szlachta chodackowa – „uboga szlachta chodząca w chodakach, szlachta nie mająca poddanych, zajmująca się uprawą roli we własnych niewielkich gospodarstwach”;

szlachta zagrodowa – „drobna szlachta” (bez poddanych, była częstokroć uboższa od bogatszych włościan, A.K.);

szlachta szarackowa – „uboga szlachta chodząca w strojach uszytych z szarego sukna tkanego z wełny białej i czarnej, uboga szlachta zaściankowa”;

szlachta chorągwianna – „szlachta obowiązana zgłaszać się do pospolitego ruszenia do swoich chorągwi”;

chudopachołek – „niezamożny szlachcic, zależny od magnaterii”.¹⁰

szlachta częstkowa – „szlachcic częstkowy posiadał część wsi oraz nielicznych chłopów poddanych...”¹¹

szlachta okoliczna – określenie podane przez Z. Glogera w herbarzu Kapicy Milewskiego, prawdopodobnie znaczące – drobna szlachta z jednej wsi;

szlachta drążkowa – określenie użyte jak wyżej, prawdopodobnie znaczące – „szlachta zbrojna w kijce i pukawki” (kije i strzelby), szlachta nie posiadająca szabel;

szlachta zagonowa – „szlachta posiadająca niewiele zagonów ziemi”, „na kilku zagonach, zwyczajnie, jak szlachcic podlaski, nie wielki dziedzic”¹².

⁸ Dzieje Polski, pod red. J. Topolskiego, PWN Wa-wa 1976, 3.1.8, str. 299.

⁹ Zaścianek – osada, wieś zamieszkała przez drobną szlachtę. Słownik języka polskiego PWN, Warszawa 2005.

¹⁰ Przytoczone powyżej określenia szlachty, Słownik języka polskiego PWN, Warszawa 2005.

¹¹ Ambroży Bogucki-Powiat rypiński w średniowieczu, Szkice Rypińskie, Kuj-Pom. Tow. Kult. Bydgoszcz 1967.

¹² Zagon – „pewna liczba skib i bruzd od drugich większą bruzdą oddzielona”, Słownik języka polskiego, t. VI, str. 645, M. Samuel B. Linde, Warszawa 1814.